

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПЕДАГОГІКИ

УДК 371.32.008

Матвєєва Н.П., Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили

Матвєєва Наталія Петрівна – доктор філологічних наук, професор. Коло наукових інтересів – лінгвокультурологія, етнолінгвістика, когнітологія тощо.

Компенсаторні навчальні курси як один із заходів підвищення освіти в суспільстві

Стаття присвячена проблемі освіти як лінгводидактичної категорії. Розглядаються деякі навчальні курси як компенсаторні, що сприяють підвищенню рівня загальнокультурної компетенції. Пропонується новий аспект у викладанні мови – „культурна грамотність”.

The article considers the issue of the education as the linguodeducted category. It is examined some educational courses, which rise the level of the cultural competence. It is proposed the term "cultural literacy" as the new aspect in teaching language.

Мета даної статті полягає у спробі привернути увагу науковців з різних галузей до так званих “компенсаторних” навчальних курсів, за допомогою яких доцільно вирішувати соціальну проблему підвищення якості освіти в суспільстві. Для досягнення зазначененої мети було поставлено низку завдань: з’ясувати сутність понять “освіта”, “освіченість” та визначити складові частки семантики цього поняття; з’ясувати можливість мовних засобів у вирішенні цієї проблеми та проаналізувати напрямки досліджень зазначененої проблеми у зарубіжній та вітчизняній лінгводидактиці; запропонувати власний підхід до вирішуваної проблеми та окреслити перспективи подальших розвідок в обраному напрямку. Шляхи розв’язання визначених завдань викладено в основному тексті.

Для України, так само як і для інших країн, завжди актуальною є проблема якості освіти її

громадян. Вирішуючи проблему освіти, вирішуються економічні, соціальні, а також значною мірою етичні проблеми суспільства. Перспективне майбутнє кожної країни – освічений на сучасному рівні громадянин. Освічена людина має володіти багатьма якостями, серед яких: розум і належна поінформованість, вміння працювати з новими технологіями; творчість у роботі; вміння працювати з колективом, спілкуватися з людьми; аналітичне, логічне та неординарне мислення; вміння вирішувати різнобічні проблеми тощо. Крім того, освічена людина має бути професіоналом у своїй справі.

Проте чи ідентичні поняття “професіоналізм” та “освіченість”? Ще відомий Козьма Прutков зазначав, що “спеціаліст схожий на флюс”. Однобічний розвиток за рахунок цілісного ніколи не веде до справжнього успіху навіть у тій сфері, на яку скеровані всі зусилля. Дуже часто людям тех-

нічних спеціальностей не вистачає саме “творчої інтуїції”, яку дає широка освіченість.

Не випадково майже всі видатні вчені намагалися так чи інакше вийти за межі своєї професії, розвинути себе зовсім в іншій сфері – один грав на скрипці, інший малював картини, третій перекладав грецькі епіграми. Мало хто знає, що найкращий російський переклад “Фауста” Гете належить М.А. Холодковському, автору чудових підручників з зоології. Холодковський залишив також віршовані переклади творів Шекспіра, Шіллера, Байрона тощо.

“Леонардо да Вінчі ХХ ст.” назвали в свій час за різnobічні інтереси російського вченого О. Чижевського, відомого своїми дослідженнями взаємозв’язку біосфери Землі з космічними процесами, зокрема, з діяльністю Сонця. Але, крім того, Чижевський був чудовим живописцем, майстерно грав на скрипці та фортепіано, був талановитим поетом. Дуже часто цей потяг бачити світ різnobарвним та різноманітним виражається у різних хобі.

Знання потрібні освіченій людині для того, щоб вміти відрізняти головне від другорядного, і розуміти, чому саме це важливе. Люди потребують освіти не тільки тому, що це чудова річ, а тому, що рівень освіченості і визначає врешті-решт компетентність прийнятих рішень. Саме тому і приймаються дуже часто навіть на високому державному рівні помилкові рішення, що не вистачає освіченості. Навіть не професіоналізму, а освіченості у широкому значенні. Це стосується не тільки керівників, а й всіх членів суспільства. Кожний повинен діяти свідомо, з розумінням, а не із заплющеними очима. Недарма кажуть, що “той, хто володіє інформацією, той керує світом”.

Життя свідчить, що для творчої праці недостатньо вузькоспеціальних знань, необхідне вільне, “розкute” уявлення, яке виховується усім багатством суспільних зв’язків та відношень, а значить, і мистецтвом, і тим, що узагальнено називають *красою*. Без краси як явища, без *мистецтва* з його неосяжним змістом людина втрачає величезний чудовий світ високих думок та почуттів. І людина виявляється спустошеною, бідною. І навпаки. Можливо, Стародавня Греція досягла такого злету культури в цілому саме через те, що на першому місці у греків завжди було поняття краси як поєднання духовної та фізичної бездоганності. Якщо ж розвиток людини однобічний, то це значною мірою позначається навіть на зовнішності людини, що засвідчено образотворчим мистецтвом.

Синонімом до поняття “освічена людина” є “культурна, інтелігентна людина”. Тому освічена, культурна людина повинна володіти не тільки сумою серйозних спеціальних знань, але й загальними, світоглядними знаннями, які, як

правило, мають релігійні засади. Отже, крім розумового розвитку та зовнішньої вихованості, освіченість, культурність людини передбачає ще й певний обсяг *моральності*.

У повсякденному житті ми скоріш за все визнаємо некультурним, неосвіченим того, хто не читав, наприклад, творів Шевченка, Пушкіна, Гоголя, Шекспіра, ніж того, хто не знає, припустимо, про теорію відносності.

Оsvічена людина обов’язково повинна добре володіти рідною мовою, вміти логічно висловлювати свою думку, погляд опонента і аргументи, на підставі яких він віддає перевагу одномуногу погляду у порівнянні із іншим. Тому дійсна освіченість полягає, насамперед, у *гуманітарній сфері*, яка безпосередньо пов’язана із моральністю. Широко освічена людина, на відміну від ерудита, може забути дату, подробиці або ім’я, але вона не переплутає моральні цінності.

Широкоосвіченні люди є прикрасою, центром кожного колективу професіоналів, який прагне досягти серйозних результатів світового рівня. І, можливо, наше відставання у багатьох галузях якимось чином пов’язане із тим, що дійсно освічених людей навіть на найвищому рівні в нашому суспільстві не вистачає. І цей дефіцит відчувається сьогодні дуже гостро і позначається як в політиці, так і в економіці нашої країни. Проте проблема підвищення загальнокультурного рівня людини актуальна зараз в усьому світі. Саме тому останнім часом поряд із визнанням суспільством необхідності поліпшення професійно-технічної освіти все більше уваги приділяється проблемі гуманізації та гуманізації навчання, широкій освіченості людини.

На проблему підвищення загальнокультурного рівня людини доцільно подивитися з погляду вивчення мови (рідної та іноземної) як засобу пізнання культури. “Дитина, що народилася на світ, здавалось би, вчиться розмовляти і більш нічого, але насправді мова підказує їй, з яких предметів та явищ складається оточуюча її дійсність, як потрібно себе поводити, що треба любити, а що ненавидіти, яка її сімейна та етнічна приналежність, яке минуле та сучасне відповідного народу; в результаті дитина, що оволоділа мовою, за п’ять-сім років розвитку стає членом певної національної культури” [2, с. 4]. Проте будь-яка мова, в тому числі і рідна, сама по собі, автоматично не “віддає” інформацію, що зберігається в ній. Необхідні спеціальні цілеспрямовані зусилля як досвідченого викладача, так і правильно зорієнтованого учня або студента, аби здобути та засвоїти цю інформацію, враховуючи, що з цього погляду особливо важлива кумултивна функція мови: накопичення знань і формування культурної компетенції.

Значний інтерес для лінгводидактики в цьому аспекті становить американський напрямок,

що виник на початку 80-х років ХХ століття і отримав назву “культурна грамотність”. Концепція автора “культурної грамотності” професора англійської філології Вірджинського університету Є.Д. Хірша зорієнтована, насамперед, на навчання англійській мові американських школярів, тобто носіїв цієї мови. Щоб зберегти націю, важко обйтися без загальновідомих образів фольклору, художньої літератури, знання національних переказів, традицій, звичаїв. Спільні знання цементую націю і є передумовою адекватного спілкування всіх її представників, а також ефективним засобом підвищення освіченості усієї нації. Необхідність накопичення та систематизації таких знань, як справедливо стверджує проф. Хірш, стало очевидним [9].

Так, на підставі численних тестів американське суспільство висловило серйозне занепокоєння великими прогалинами в знаннях молодих американців, що стосуються елементарних основ географії, історії, літератури, політики та демократичних принципів. Газети звернули увагу громадськості на вражуючі за невіглаством відповіді дітей, такі, наприклад, як *Сократ – воїзд південноамериканських індіанців, в Латинській Америці говорять латинською мовою тощо*. Американська громадськість зазначила, що занепад культури та грамотності ставить під загрозу прогрес США як передової держави.

У 1989 р. в Америці вийшла книга Є.Д. Хірша, яка має характерну назву: “Культурна грамотність. Що повинен знати кожний американець”. Ця книга про те загальне знання, яким повинні володіти учні та студенти для розуміння того, що вони читають. Такий вид знання Хірш назвав “культурною грамотністю”. Автор доводить, що “культурна грамотність” – це проникнення в ту фонову інформацію, якою, за думкою тих, хто пише та говорить, вже володіють ті, хто читає та слухає. Саме ця фонова, тобто додаткова, поширенна інформація і є тим ключем, який відкриває шлях до ефективної освіти.

Хірш неодноразово підкреслює утилітарне значення “культурної грамотності”: культурно відсталі людина приречена на нецікаву, низькооплачувану роботу, неспроможна здійснити право голосу під час голосування через те, що внаслідок відсутності культури, освіченості позбавлена свідомого вибору тощо. Вирішити всі ці проблеми та сформувати необхідну “культурну грамотність”, за думкою Хірша, спроможна лише гуманітарна освіта.

Вже стало традицією, що в газетах, журналах, по телебаченню, у будь-яких засобах масової інформації автори виходять з того положення, як саме собою зрозумілий факт, що події, особи, місцевості, про які йдеться, вже всім добре відомі. Проте неможливо досягти високого

рівня навчання, якщо викладачі не можуть розраховувати на те, що учні і студенти не мають у своєму розпорядженні певного обсягу фактів, традицій, символів. Проф. Хірш розробив чіткий план “культурної грамотності” як пріоритетної проблеми в системі навчання. Цікаво, що ця книга в Америці стала бестселером.

Лінгвістичний експеримент, проведений нами серед учнів випускних класів середньої школи, слухачів підготовчого відділення технічних вузів, а також серед студентів-філологів Києва свідчить, що проблема “культурної грамотності” не менше, ніж для американців, актуальна і в Україні. Цей експеримент показав також, що проблема “культурної грамотності” невід’ємна від проблеми засвоєння специфічного шару незрозумілих слів, за нашою термінологією, “глосем”, і важлива як з погляду загальномовних, так і з культурологічних позицій [6].

Навчання “культурній грамотності” з урахуванням української дійсності передбачає виявлення лексики, аксіологічно важливої в загальному культурологічному відношенні (найменування реалій, відомих усьому людству, знати які принципово необхідно кожній освічений людині будь-якої національності), і слів, що позначають реалії культури носіїв української мови. Для формування національно-культурної компетенції носіїв мови особливі значення мають так звані безеквівалентні слова, план змісту яких неможливо порівняти з будь-якими іншомовними лексичними поняттями, в певному розумінні такими, що не перекладаються. Правильне засвоєння та розуміння безеквівалентної лексики позначається на адекватному сприйнятті творів національних культур. В цьому випадку важливим є також правильне засвоєння читачами фонових знань, спільних для учасників комунікативного акту, зокрема для письменника та читача.

Поняття фонових знань є похідним від лексичного фону, нової семасіологічної категорії, що може посісти одне з центральних місць в соціолінгвістичному аналізі мови. Лексичний фон досить суттєвий також в лінгводидактичному відношенні, тобто в практиці викладання мов. Лексичний фон, як і “культурну грамотність”, не можна розглядати як здобуток окремої людини, це приналежність мови, явище масової, суспільної, тобто мовної, свідомості. Подібно до того, як слово має властивість масової відтворюваності, загальної відомості, так і лексичний фон в його основних семантических частках стійко відомий всім членам національно-культурної та мовної спільноти. О.С. Ахманова характеризує знання такого роду як “спільне знання реалій тими, хто говорить, і тими, хто слухає, що є основою мовного спілкування” [1, с. 498]. Таким чином, формування фонових знань, згідно з термінологією Верещагіна та Костомарова по

відношенню до іноземців, можна розглядати як формування “культурної грамотності” по відношенню до носіїв мови.

Формування “культурної грамотності” передбачає вироблення в свідомості носіїв мови понять про предмети та явища, котрі суттєво необхідні для адекватного володіння екстравінгвістичною, тобто позамовною, інформацією про елементи широковідомої в середовищі цієї нації культури, як інтернаціональної, так і національної, при читанні представниками цієї нації облігаторних творів. “Вітчизнознавство” передбачає спільне вивчення рідної мови та культури носіями мови. Під “вітчизнознавством” розуміємо такий лінгвометодичний напрямок при викладанні рідної мови, який передбачає глибинне її вивчення, засноване на лінгводидактичному виявленні специфіки мови з точки зору: 1) її соціальної обумовленості (відображення культури у мові та мові у культурі); 2) історичного розвитку мови у її першоджерелах та через контакти з іншими мовами (історичне пояснення сучасних мовних явищ); 3) соціального розширення мови (мовні особливості різних соціальних груп на фоні національної літературної мови та її функціональних стилів).

“Культурна грамотність” (як загальне культурознавство, так і “вітчизнознавство”) передбачає інше знання про країну, ніж при презентації цього знання іноземцям. Для іноземців немає необхідності моделювати всю сукупність знань носія мови, а достатньо обмежитися моделюванням “міні-фону”, який Верещагін та Костомаров розуміють як сукупність знань, які присутні у всіх носіїв цієї культури і які використав письменник при створенні художнього твору. Презентація цих знань належить до завдань лінгвокраїнознавства.

“Культурна грамотність” передбачає вивчення більш широкої сукупності знань та емоцій, пов’язаних з певним колом уявлень деякої культурної спільноти. Це і особистий життєвий досвід, і традиції культури, і різноманітні естетичні та емоційні враження, які присутні у носіїв мови при сприйнятті світу. Отже, “культурну грамотність”, як і лінгвокраїнознавство, можна вважати аспектом у викладанні мови. Традиційно виділяють чотири аспекти: фонетичний, лексичний, граматичний та стилістичний. “Культурна грамотність” – ще один аспект, який не виділявся раніше в нашій країні при викладанні рідної мови її носіям. Прийоми викладання цього аспекту мови різноманітні у залежності від поставленої мети, проте специфіка матеріалу, що вводиться, полягає в тому, що він відбуває екстравінгвістичну, позамовну семантику, тобто особливу інформацію, яка хоча і належить мові, але знаходиться за її межами.

У вузівській практиці викладання історії відомий унікальний спецкурс В.О. Клю-

чевського “Термінологія російської історії”, який вчений читав в Московському університеті для студентів III-IV курсів історико-філологічного факультету. В основу цього курсу був покладений тематико-хронологічний принцип, згідно з яким викладання мови її носіям було пов’язане із презентацією культури [4].

З позицій “культурної грамотності” сьогодні можна інакше розглядати і соціолінгвістичну “теорію мовних кодів” англійського соціолога Б. Бернстаїна [8], яку в Радянському Союзі критикували, адже вчений стверджував, що існуючі форми користування мовою обумовлені певними соціальними структурами, за термінологією Бернстаїна, “класами”, критеріями виділення яких Бернстаїн обирає такі ознаки, як освітній рівень, кваліфікацію тощо. В своїй теорії Бернстаїн наслідує неогумбольдтіанство, представники якого вважали головною функцією мови створення думки. За визнанням самого Бернстаїна, великий вплив на його концепцію справив Е. Сепір, який, як відомо, розумів мову як творчу силу, що розмежовує та класифікує факти об’єктивної дійсності, тобто їх відбиття в свідомості людини. Значною мірою теорія Бернстаїна пов’язана і з вченням Б. Уорфа про мову як засіб формування людиною свого світосприйняття та власної особистості.

Так, Бернстаїн доводить, що ступінь володіння рідною мовою, загальнокультурна обізнаність значною мірою впливають на всю подальшу долю людини, зокрема на її кар’єру. І тому, що в класовому суспільстві можливості досягти “культурної грамотності” різні, неоднаковими є і шанси досягти успіху в житті. Бернстаїн вбачає майже головну різницю між “класами” в психології їх представників, що пов’язано, на його думку, із загальною культурною освіченістю.

Так, головними особливостями представників вищого і середнього класів він вважає енергійність, ініціативність та цілеспрямованість дій. Ім притаманна певна дисципліна поведінки, вони можуть скеровувати свої дії таким чином, щоб досягти віддаленої мети. В цілому для них характерне активне ставлення до оточуючих соціальних об’єктів і зв’язків. У представників “нижчого” класу, за думкою Бернстаїна, відсутні всі ці якості. Вони, як правило, зайняті сучасними подіями свого життя, і їхнє ставлення до свого майбутнього – пасивне. Різниця в світогляді різних класів призводить до того, що кожному з них властива своя форма використання та розуміння мови, свої “мовні коди”.

Показово, що багато положень теорії “мовних кодів” Бернстаїна було сприйнято як практичне керівництво державними установами, що регулюють питання освіти та культури в Англії, США, Німеччині, інших країнах Європи. На базі цих положень було розроблено

конкретні заходи, направлені на зміну програми в шкільній системі: складено нові навчальні плани, створено експериментальні класи і навіть школи, введено додаткові, "компенсаторні" курси навчання для дітей більш низьких соціальних шарів суспільства з метою підвищення рівня їх загальної освіти.

Думка про виховання особистості шляхом прилучення до культурних цінностей людства через мову існувала здавна. Відома, наприклад, філософсько-лінгвістична теорія "пансофії" (своєрідної загальної мудрості, освіченості) видатного польського філософа та педагога XVII ст. Я.-А.Коменського [5]. Згідно з його теорією, необхідно створити науку про Все світ, універсальну класифікацію предметів та явищ, які потрібно знати всім. За думкою Коменського, розповсюдження пансофії на все людство приведе до повного його виправлення і покладе початок створенню гармонійного суспільства.

На філософсько-лінгвістичну концепцію Коменського вплинуло пояснення виникнення та зміщення мов, яке викладене в Святому Письмі (біблійний переказ про Вавілонське стовпотворіння). Коменський вірив в існування ідеальної допотопної мови, яку подарував людству Господь, і в існуючий споконвічний паралелізм між структурою мови та структурою Все світу. Порушення такого паралелізму виникло, за думкою Коменського, внаслідок вавілонського зміщення мов, а також внаслідок відсутності достатньої кількості "пансофічних" книг (тобто таких, в яких зібрані загальнокультурні надбання людства). За Коменським, все життя людини – з моменту народження і до самої смерті – повинностати постійним удосконаленням особистості завдяки засвоєнню універсального, пансофічного знання, тобто завдяки освіті. Проте Коменський вважав, що світ речей єдиний для людства і не помічав якісної своєрідності національних культур.

Прихильником врахування національних особливостей у формуванні особистості був німецький філософ та мовознавець Вільгельм фон Гумбольдт. Формування людини Гумбольдт розглядав в першу чергу як розвиток здібності самостійно засвоювати усю культурну спадщину нації та всього людства. В присвяченій цій проблемі роботі "Теорія освіти" Гумбольдт писав, що дійсним станом людини є найвищою і найбільшою мірою урівноважений розвиток її здібностей [3]. Головним поняттям освіти у Гумбольдта стала ідея "внутрішніх сил, енергії", тобто ідея саморозвитку індивіда. Таким чином, становлення особистості у Гумбольдта зводилося в першу чергу до самовиховання, шлях до якого лежить через засвоєння культури.

Серед вітчизняних дослідників, які приділяли багато уваги національному вихованню людини був видатний педагог К.Д. Ушинський.

Порівнюючи результати шкільної освіти в західноєвропейських (швейцарських, німецьких, англійських, американських) школах та інших навчальних закладах Росії, Ушинський насамперед помічав виключну неуважність російської школи до всього вітчизняного, до того, що пов'язане із знанням та вивченням батьківщини, її географії, історії, природи, культури, наслідком чого було стійке прихильництво перед Заходом, яке так обурювало його. К.Д. Ушинського вражало, що майже кожний маленький швейцарець, англієць, німець, а ще більше – американець були чудово обізнаними з історією своєї країни, в той час як російські та українські діти краще знали історію інших країн, ніж свою власну. Видатний педагог писав: "Нам не завадило б запозичити замість всіх інших одну рису із західної освіти – рису поваги до своєї вітчизни; а ми саме її і пропустили... Знайомство з вітчизною повинно бути визнаним такою ж необхідністю для кожної людини, як вміння читати і писати, і тільки після набуття цих головних знань можна вже йти далі" [7, с. 47].

В сучасній програмі усіх вищих навчальних закладах України існує сьогодні курс "Українська та вітчизняна культура", який певною мірою можна розглядати як "компенсаторний", що деякою мірою ліквідує прогалини, існуючі в національній та загальнокультурній освіченості носіїв мови та культури. Предметом вивчення в цьому курсі повинна бути інформація, що поєднує представників однієї нації, а також сприяє порозумінню поміж собою носіїв інших культур. Отже, в курсі "Українська та зарубіжна культура" має бути висвітлено історію культурної еволюції людства та зокрема українського народу, з'ясовано закономірності та основні етапи цієї еволюції, розглянуто генезу та розвиток загально-людських цінностей у галузі мистецтва, а також визначено місце і значення української художньої культури в контексті всесвітньо визнаних досягнень людства. На наш погляд, оволодіння зазначену інформацією спроможне створити необхідні фонові знання для оволодіння фоновою лексикою і є тим джерелом "культурної грамотності", про яку йшлося вище. Отже, на підставі зазначеного можна зробити такі висновки:

1. Освіта є саме тим підґрунтам, на якому вирішуються економічні, соціальні, а також етичні проблеми суспільства, тому питання підвищення загальнокультурної компетенції мовців не має часових меж, актуальне завжди не тільки в Україні, але й в усьому світі. Думка про виховання особистості засобом мови існувала здавна: Я.-А. Коменський, В. Гумбольдт, К.Д. Ушинський, Е. Сепір, Б.Уорф, Б. Бернштайн та ін.

2. Особливої уваги, на наш погляд, заслуговує сьогодні новий аспект у викладанні мови її носіям, який Е.Д. Хірш назавв "культурною гра-

мотністю”. Проте, на наш погляд, цей аспект можна використовувати і по відношенню до вивчення мови як іноземної.

3. “Культурна грамотність” – це аспект викладання як рідної мови, так і іноземної, в якому з метою пізнання тими, хто навчається, загальнолюдської та національної культури, особлива увага приділяється кумулятивній функції мови: як засобу відтворення та пізнання культури, накопичення знань і формування культурної компетенції. При цьому методика викладання “культурної грамотності” має філологічну природу, - ознайомлення відбувається через посередництво мови в процесі її вивчення.

4. При навчанні “культурний грамотності” можна говорити про включення у процес викладання мови як культурознавства (“культурної грамотності” в широкому значенні), так і безпосередньо “вітчизнознавства” (“культурної гра-

мотності” у вузькому значенні). Термін “вітчизнознавство” є об’ємним та перспективним – він конкретизує поняття “країнознавство” як об’єкт лінгвокраїнознавства в практиці вивчення рідної мови її носіями.

5. Підґрунтам для застосування лінгводидактичного аспекту “культурна грамотність”, одним із так званих “компенсаторних” курсів для підвищення загальнокультурної компетенції мовців можна вважати курс “Українська та зарубіжна культура”, який, на наш погляд, сприяє формуванню фонових знань і таким чином – підвищенню рівня культурної компетенції мовців. Проте потрібні нові, зокрема мовні, курси, в яких використовуватиметься аспект “культурної грамотності”. Подальшого дослідження та опрацювання потребує також методика викладання компенсаторних навчальних курсів.

Література

1. Ахманова А.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 605 с.
2. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного: Методическое руководство. – 4-е изд. – М.: Русский язык, 1990. – 239 с.
3. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкоznанию. – М.: Прогресс, 1984. – 370 с.
4. Ключевский В.О. Соч.: В 9 т. – М.: Мысль, 1989. – Т. 6: Специальные курсы. – 476 с.
5. Коменський Я.А. Вибрані педагогічні твори. – Т. 1. – К.: Радянська школа, 1940. – 248 с.
6. Матвеєва Н.П. Лексико-семантичні труднощі писемного тексту та їх лексикографічна інтерпретація: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. – Київ, 1997. – 48 с.
7. Ушинський К.Д. Избранные педагогические сочинения. – М.: Кр. пролетарий, 1946. – 188 с.
8. Bernstein B. Class, codes and control. Vol. 1, 3. – London, 1971, 1975.
9. Hirsch Jr. E. D. Cultural Literacy (What every American Needs to Know). – Boston: Houghton Mifflin Company, 1989. – 251 p.